

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, ՄԱՍՆ Ա.

Ս. Էջմիածին 1903. VI, 218 էջ, գինն է մի ռուբլի.

Հայոց եկեղեցու պատմութեան դասագրքի կարիքը — այդ բոլորովին անվիճելի է — շատ մեծ է. Այնպէս որ երբ անցեալ աշնանը մտնուլի մէջ էլ հրատարակուեց, թէ կարպետ ծ. վարդապետը հրատարակութեան է տուել իւր բազմամեայ տշխատանքների և ուսումնասիրութիւնների պատուդ եկեղեցական պատմութիւնը, շատերը սրտատրուի հրճուանքով և ուրախութեամբ սպասում էին այդ գրքի ամբողջութեան լոյս տեսնելուն: Որովհետեւ էլ ուրիշ ումից պէտք է սպասէր հայ հոգևորականութիւնն ու ուսուցչութիւնը հայրենի եկեղեցու պատմութիւնը, եթէ ոչ նրանից, որ անդրանիկը լինելով Էջմիածնի աստուածաբաններից, միևնոյն ժամանակ խոշոր մտաւոր ոյժի և կարողութեան տէր, ամեն յարմարութիւն ունեցել էր Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը ուսումնասիրելու և հրատարակելու երկար ժամանակ դասաւանդած լինելով այդ առարկան Մայր Աթոռի ճեմարանում: Սակայն, չնայելով այդ բոլորին այսօր մեր առաջ է դրուած միայն մի կիսատկատար գործ, Հայոց եկեղեցու պատմութեան Ա. մասը, մինչև Դուինի Բ. ժողովը 554-ին: Դժգոհութեամբ արձանագրում ենք այդ փաստը և ցաւում, որ այսուհետեւ էլ անորոշ ժամանակ հայ ուսուցիչները Հայոց եկեղեցու պատմութիւն աւանդելիս մոլորուած պիտի մնան և չիմանան, թէ ինչ տան իրենց աշակերտների ձեռքը, էլ չեմ' ասում, թէ սրտեղից իրենք հանեն նիւթը: Բայց այդ իրողութեան հետ

ստիպուած ենք հաշտուել, որովհետեւ Կարապետ ծ. վարդապետը յառաջաբանի մէջ կտրական կերպով յայտնում է, որ մեր առաջ դրուած գիրքը այսպէս կիսատ էլ պիտի մնայ և եթէ ինքը ժամանակ ու յարմարութիւն ունենայ կրկին եկեղեցական պատմութեամբ զբաղուելու, պէտք է սկսէ լսորա շարունակութեան փոխարէն՝ աւելի լուրջ և բազմակողմանի, ճշիւ ծանօթութիւններով հարուստ և աւելի կատարեալ մի աշխատութիւն Հայոց եկեղեցու պատմութեան մասին: Ծանօթանանք ուրեմն մեր առաջ դրուած աշխատութեան հետ առ այժմ:

Ամենից առաջ պէտք է նկատենք, որ այս գիրքը յարմարութիւն չունի իբրեւ դասագիրք գործածուելու. ոչ միայն այն պատճառով, որ կիսատ է, այլ և որովհետեւ հեղինակը չէ աշխատել տալ սրոյ, հաստատուն իրողութիւններ ու թուեր, որոնք միայն պէտք են աշակերտին, ինչպէս ընդունում է նաև ինքը Կարապետ ծ. վարդապետը, այլ իւր գրուածքի մէջ մեծ տեղ է տուել քննադատութեան, կողմնակի դատողութիւններին և կարծիքներին: Այնպէս որ այս աշխատութիւնը աւելի յաջողութեամբ կարող են գործ ածել ուսուցիչները և այնտեղից նիւթ ու տեսակէտ փոխ առնել իրենց դասաւանդութեան համար:

Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը Կ. վ. բաժանում է երեք դարերի. ա) Հին կամ Կազմակերպութեան դար, մինչև Դուինի Բ. ժողովը 554-ին (ներկայ գրքի նիւթը), բ) Միջին կամ Մաքառման դար՝ Դուինի Բ. ժողովից մինչև հայրապետական աթոռի փոխադրութիւնը Ս. Էջմիածին (1441) և գ) Նոր կամ Վերակենդանութեան դար, աթոռի փոխադրութիւնից մինչև մեր օրերը: Կարելի է անշուշտ լուրջ կերպով վիճել Կ. վ.-ի հետ, թէ ինչո՞ւ օրինակ Դուինի առաջին ժողովով (506-ին) չի փակուում Ս. շրջանը, եթէ այդ բաժանման համար դեր է կատարում դաւանական խնդիրը և Հայոց մասնակցութիւնը դաւանական վէճերի մէջ: Կ. վ.-ի դրած բաժանման օգտին խօսում է այստեղ միայն ոչնչ հանգամանքը, որ 552-ից Հայոց թուականն է սկսւում. բայց այդ հանգամանքը միայն արտաքին մի

բան է և դաւանութեան համար նշանակութիւն չունի։ Չպէտք է մոռանալ, որ Հայոց եկեղեցու ոչ միայն այն ժամանակի, այլ և ներկայ դաւանութեան տեսակէտից շատ աւելի նշանակութիւն ունի Մանազկերտի ժողովը 726-ին, որ մի տեսակ բաժանման կէտ է Հայոց եկեղեցու անցեալ և յետագայ դաւանութեան համար, և ուրեմն նոյնչափ, դուցէ և աւելի, իրաւունքներով կարելի էր Հայոց եկեղեցու պատմութեան Ա. մասը փակել Մանազկերտի ժողովով. մանաւանդ որ Դուինի ժողովից անմիջապէս յետոյ և նրա հետ կապուած մի մեծ, Հայոց եկեղեցու վրայ էլ ազդեցութիւն ունեցող, պառակտումն է սկսուած Հայոց և հարեան Սիւնեաց, Աղուանից և Վրաց եկեղեցիների մէջ, որ առանձնացնել և միջին շրջան տանել այնքան էլ յարմար չպէտք է համարուի, քանի որ Ա. մասը Կ. վ.-ը կազմակերպութեան դար է կոչում և Հայոց ազգային եկեղեցու ինքնատիպ կազմակերպութիւնը դնում այդ շրջանում։

Նոյն ձևով արտաքին մի հանգամանքի՝ աթոռի փոխադրութեան վրայ է հիմնում Կ. վ.-ը միջին և նոր շրջանի բաժանումը, վերակենդանութեան դար անուանելով այն, թէև 1441-ից յետոյ դեռ երկար ժամանակ վերակենդանութեան նշոյլ անգամ չենք տեսնում Հայոց եկեղեցու մէջ, որ բաւական ուշ է սկսուած և կապ չունի հայրապետական աթոռի հետ, այլ դրսից է գալիս։ Բայց պէտք է խոստովանել, որ աւելի յարմար թուական գտնել չի կարելի, եթէ առհասարակ անպատճառ պէտք է Հայոց եկեղեցու պատմութիւնն էլ ընդունուած ձևի համաձայն Յ շրջանի բաժանել, որ մեր կարծիքով կարևոր չէ։ Այդպիսի բաժանումները պէտք է հիմնուին յեղաշրջումն առաջ բերող դէպքերի վրայ, իսկ այդպիսի ոչ մի դէպք չունինք մեր եկեղեցու պատմութեան մէջ Մանազկերտի ժողովից այս կողմ։

Հայոց եկեղեցու պատմութեանն անցնելուց առաջ Կ. վ. երկու գլխում մեզ մանրամասն տեղեկութիւն է տալիս ա) Բրիտանէութեան տարածման առաջին Յ դա-

րերում և ընդհանրական եկեղեցու հաստատութեան մասին (էջ 6—23) և բ) ընդհանրական եկեղեցու վարչական դաւանական և ծիսական դրութեան մասին Գ. դարի վերջին (23—47):

Այդ ընդարձակ հատուածները իսկապէս ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան են վերաբերում. այդտեղ խօսք է լինում Երուսաղէմի մայր համայնքի, հրէայ և հեթանոս քրիստոնեաների, Ստեփանոսի և Պօղոս առաքեալի գործունէութեան, առաքելական ժողովի, միւս առաքեալների գործունէութեան, աւետարանի տարածման նպատակ ու հանգամանքների, քրիստոնէութեան դէմ հանած հալածանքների, հնադոյն աղանդների (յատկապէս Գնոստիկականութեան և Միիշխանականութեան), առաքելական հայրերի, ջատագովների և Աղէքսանդրիայի դպրոցի (մինչև անգամ Իրենէոսն ու Օրիգենէսն էլ իւր «վեցիջեան»ով մէջ են գալիս), քրիստոնէութեան տարածման ընդհանուր երկոյթի, զանազան երկրներում ունեցած յաջողութեան (Մայր երկիր, Մերձաւոր Արեւելք, Փոքր Ասիա, Արեւմուտք, Կապադովկիա, Միջագետք, Պոնտոս, Պարսկաստան), եկեղեցու վարչական կազմակերպութեան, նոր կտակարանի և հաւատոյ կանոնի, ծէսերի, տօների և վերջապէս վարք ու բարքի մասին: Բայց այդ բոլորը, պէտք է ասենք, որ այդպիսի ընդարձակութեամբ չեն կարող մտնել Հայոց եկեղեցու ոչ ընդարձակ և ոչ մանաւանդ համառօտ պատմութեան մէջ, իսկ դասագրքի մէջ նոցա համար միայն 5—6 երես տեղ կարող է լինել և ոչ թէ 40 երես: Սակայն քանի որ այս գիրքը դասագիրք լինել չէ կարող, այլ իսկ ընթերցանութեան և նիւթ հաւաքելու համար պիտի ծառայէ, ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան այդ ընդարձակ հատուածն էլ օգտակար կարող է լինել ընթերցողներին համար:

Գ. զլխի վերնագիրն է «աւանդութիւններ և հետքեր նախ քան ս. Լուսաւորիչ Հայաստանում եղած քրիստոնէութեան» (էջ 47—60), որի մէջ նախ պատմում են բաւական ընդարձակ կերպով աւանդութիւնները և աստ՝

ցոյց է տրուում նրանց պատմական արժէքը և ի վերջոյ յիշուում են բուն պատմական վկայութիւնները։ Ամբողջ նիւթը այստեղ էլ այն ձևով է տրուած, որ միայն ուսուցչին և պատմութեանը լաւ տեղեակ անձնաւորութեանը մատչելի լինել կարող է։

Ա. մասի երկրորդ շրջանը՝ քրիստոնէութեան հաստատուելն է Հայաստանում և նորակազմ եկեղեցւոյ մաքառումը ներքին և արտաքին թշնամիների դէմ։

Գ. գլուխ. Հայոց դարձն ի քրիստոնէութիւն, ուր նախ պարզուում է ժամանակի քաղաքական դրութիւնը, ապա նկարագրուում Հայոց ներքին կեանքն ու հեթանոսական կրօնը, որպէսզի աւելի հասկանալի դառնայ Տրդատի և Գրիգոր Լուսաւորչի միջոցով քրիստոնէութեան պետական կրօն դառնալն Հայաստանում (էջ 60—81)։ Ուշագրութեան արժանի է այս մասում յատկապէս էջ 73—75, ուր Կ. վ. աշխատում է ս. Գրիգորի ձեռնադրութեան առթիւ պարզել Հայոց հայրապետական աթոռի կապը Կեսարիայի հետ և այն ուղիղ եղբակացութիւնն է հանում, հիմնուելով իւր նախկին ուսումնասիրութիւնների վրայ, որ ստորադասութիւն Հայոց եկեղեցու Կեսարիայի աթոռին չէ եղել, թէև այդպէս են ընդունում Գելցերի հետեւողութեամբ արեւմտեան շատ գիտնականներ։

Գլուխ Ե. Հայոց եկեղեցին ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և Տրդատի անմիջական յաջորդների օրով՝ մինչև Ներսէս Մեծ (81—90)։

Գլուխ Զ. Ներսէս Մեծ (էջ 90—104), ուր, ինչպէս և առհասարակ, մեծ տեղ է տուած ժամանակի քաղաքական հանգամանքների նկարագրութեանն ու նրանց ունեցած ազդեցութեանը եկեղեցական կեանքի վրայ։ Գլխի վերջում համառօտ կերպով պատմուած է Զաւէն, Շահակ և Ասպուրակէս կաթողիկոսների հայրապետութեան մասին։

Գլուխ Է. Ս. Սահակ և Մեսրոպ. նոցա վերանորոգչական գործունէութիւնն ու դպրոցը (104—125)։

Ը. գլխի նիւթը հայրապետական աթոռի վիճակն է

Ս. Սահակից և Մաշթոցից յետոյ, Շահապիվանի ժողովն ու մծղնէութիւնը, և ապա ա. կրօնական պատերազմը իւր հետեանքներով (էջ 125—156)։

Թ. գլուխը բ. կրօնական պատերազմի, Գիւտ և Յովհան Մանգակունի կաթուղիկոսների մասին է (էջ 156—186)։ Ինձ թւում է, թէ այստեղ էլ քաղաքական հանգամանքների նկարագրութեանն աւելի տեղ է տուած, քան թէ կարեւոր էր։

Ժ. գլուխ. Հայոց եկեղեցւոյ մասնակցութիւնը դաւանական վէճերի մէջ և բռնած գիրքը, Դուինի ժողովները (էջ 186—218)։ Յատկապէս ինձ համար այս գլխի ամենահետաքրքրական հատուածը։

Այս գլխում ամենից առաջ բաւական ընդարձակ տեղեկութիւն է տրւում Նեստորական և Քաղկեդոնական վէճերի, Եփեսոսի ժողովների, Քաղկեդոնի ժողովի և միաբնակութեան վէճերի մասին մինչև Զենոնի Հենոտիկոնի հրատարակութիւնը (482) և հաստատութիւնը։ Ապա Կ. վ. անցնում է Բաբգէն կաթուղիկոսի թղթերին և Դուինի ա. ժողովին և պարզում այն ուղիղ հայեցակէտը, թէ Դուինի ա. ժողովում Քաղկեդոնը բացարձակ բանադրանքի տակ չէ դրուել, որովհետև Հենոտիկոնի ընդունելութեամբ արգէն նա լռելեայն դատապարտուած էր, այլ Դուինի ա. ժողովի նիւթը եղել է զանազան եկեղեցական, գուցէ և քաղաքական խնդիրների հետ, Հենոտիկոնի ընդունելութիւնն ու Նեստորականների խնդիրը, որոնցից հետոս լինելուն իբրև ապացոյց Պարսից քրիստոնեաների պատգամաւորների ձեռքն է տրւում Բաբգէնի ա. թուղթ կոչուածը։ Ապա Կ. վ. խօսում է Բաբգէնի աննշան յաջորդների մասին, որոնց մէջ այժմ, շնորհիւ տողերիս գրողի ասորական աղբիւրներից առպարէզ հանած տեղեկութիւնների, առանձին նշանակութիւն է ստանում Քրիստափոր Ա., Բագրեւանդի Տիրառիճ գիւղից, իբրև միաբնակութեան, նշանաւոր գործիչ և Հայոց եկեղեցու իրաւասութեան սահմաններն ընդարձակող, որովհետև նա ձեռնադրել է շատ ասորի եպիսկոպոսներ։ Ուշադրութեան

արժանի են նաև Քրիստափորի նախորդ Սահակ Բ. Հարքացու մասին Կ. վ.-ի ասածները, յատկապէս նրա օրով գումարուած մի ժողովի մասին, որի կանոնները մնացել են մեր կանոնագրքերում:

Անցնելով Հայոց եկեղեցու յարաբերութեանն ասորիներին հետ Ներսէս Բ.-ի օրով (էջ 200 շար.), Կ. վ. ամենից առաջ Յուլիանոս Հալիկառնացու և Սեւերոս Անտիոքացու վարդապետութիւններն է նկարագրում, Հայոց եկեղեցու դիրքը դաւանական խնդրում որոշելու համար. և ապա մէջ բերելով թէ ասորիների դրած թղթի վարդապետութիւնը և թէ Հայոց պատասխանի մէջ եղածը, միանում է մեր այն կարծիքին—առանց անուշը տալու, ինչպէս և առհասարակ Կ. վ. համարեա ամենևին չի յիշում՝ դիտնականների անուշները—, թէ այս ասորիները Յուլիանոս Հալիկառնացու ուսման հետևող են եղել և հայերն էլ Ներսէս Բ.-ի օրով համաձայնութիւն են յայտնել այդ ուսմանը՝ այն համարելով նախկին ուղղափառ հայրերի վարդապետութեան հետևողական զարգացումը:

Գրքոյկի վերջաբանն է Դուինի Բ. ժողովը, նրա պատմական նշանակութիւնն ու հետեանքները, ուր մեծ հմտութեամբ ճիշտ կերպով պարզուած են Դուինի Բ. ժողովի հետ կապուած բոլոր խնդիրները՝ նեստորականութիւն, քաղկեդոնականութիւն, մծղնէութիւն, ազգային եկեղեցիների կազմութիւն, Հայոց թուականութեան սկիզբ, քաղաքական հանգամանքներ և եկեղեցական նշանաւոր դործիչներ (Պետրոս Սիւնեցի և Մերչապուհ Մամիկոնէից): Շատ ցաւում ենք, որ այստեղ վերջանում է Կ. վ.-ի Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը:

Վերջացնելով մեր համառօտ գրախօսականը Կ. վ.-ի, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն աւանդող ուսուցիչների համար այսուհետև միանգամայն անհրաժեշտ, գրքի մասին, յանձնարարում ենք այն յատկապէս նաև բոլոր հայ հոգևորականներին: Հայոց եկեղեցու պատմութեան ամենագիտար շրջանը կգտնեն նոքա այստեղ, առաջին անգամ, ժամանակակից պատմական գիտութեան արդիւնքների

համաձայն և ուղիղ ու սուր պատմական ըմբռնողութեամբ նկարագրուած։ Միայն մի ջերմ՝ ցանկութիւն կարևոր ենք համարում՝ աւելացնել մեր կողմից, թող Կ. վ. իւր ազատ միջոցը գործադրէ այս գրքի շանտենակութեան վրայ, որին մեզ հետ, յոյս ունինք, շատերն են սպասում։

ԵՐՈՒԱՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

Երիտասարդ Թիւրքիա. գրեց Ս. Սապան-Գիւլեան Պարիզ 1908 թ. զինն է 50 սանսիմ. Հրատարակութիւն Հնչակեան կուսակցութեան № 16:

Հեղինակի այս գրքոյն ուշադրութեան արժանի է յատկապէս ներկայ պայմաններում. յուլիսի 11-ի բարեփոխութեամբ երիտասարդ թուրքերի կուսակցութիւնը առաջնակարգ գործոն հանդիսացաւ Օսմանեան պատմութեան մէջ, թուրքիայի բաղդը, նորա յաջողութիւնն ու ներքին խաղաղութիւնը կապուած է մասամբ և այս կուսակցութեան բաղդի հետ։ Այսօր նրանք են ղեկավարող ուժերը և երևի նրանք կլինեն նաև նոր պետութեան և սահմանադրական օրէնստուութեան հոգին ու տէրը։ Նոթանալ այս շարժման ծագման և զարգացման պատմութեան հետ ինքնըստինքեան շահեկան է, բայց ծանոթանալ նրա ձգտումներին, առաջնորդող գաղափարներին և հայեացքներին մեզ համար կենսաթրթիւ մի խնդիր է յատկապէս, թէ այդ կուսակցութիւնը ինչպէս է նայում ազգայնական խնդիրների վերայ։

Հեղինակը մեզ պատմական համառօտ ծանօթութիւններ տալուց և Միդհատեան սահմանադրութեան ֆիասկօն նկարագրելուց յետոյ, քննութեան է ենթարկում երիտասարդ թուրքերի սխալներն ու պակասութիւնները։ Երիտասարդ թուրքերը ոգևորուած Օսմանեան պետութեան գաղափարով, անուշադիր են թողնում ազգայնական խնդիրները, Իսկ պետութիւնը, ընդհանուր բարեկարգութեան խնդիրը հանդէս է բերել այն ժամանակ, երբ այս կամ այն ազգի համար ինքնավարութեան հարց է ծագել։ Հայ, արաբ, մակեդո-